Йшов, як би за ним погоня гнала, як би перед татарам ми втікав. Що ступить крок, що вийме ногу з глибокого снігу, то вітер надбіжить, закрутиться, завиє і слід дочиста занесе, щоб довкола було рівно й пусто, як серед моря в ТИШУ— Білий безмежний океан; а на нім він один, як друх-лий човен в боротьбі з бовванами. Чорні хмари, що за Днини, як чорні стада великих диких птиць, уганяли по Небі> збилися тепер докупи та застелили небосклін вели-к°к> мутною, як око сліпця, безмовною веретою. Вже затаїли останній клапоть ясний, вже не видно нічого. Часом ^^ЇИЙ будяк, що сторчить з-під снігу, заскрипить розпуч-ливо, якби нарікав на долю, часом листок відірветься від галузі та почне втікати в тепліші, кращі краї, часом пеньок вилізе з-під заспи як звір із своєї ями, і знову біло, і знову пусто, лиш вітер віє і мороз кламцає зубами.

Йде. Не потребує видіти дороги, бо серцем чує, де його село. Нехай ніч до решти обезвічить небо, най світ цілий переміниться в одну яскиню, він трафить до своєї хати, до жінки, до дітей, він з ними відсвяткує вечір.

Сил має досить. Там, в тій поганій, тісній, темній, безвоздушній норі лежав цілими днями і цілими безсонними ночами думав о праці. Відпочав собі. Звіря теж не боїться. Чує, що поборов би медведя. Але людей бачити не хоче. Втікає перед ними по полях, як той пес, що збився з дороги та боїться чужих собак. Щоби хоч через завтра не видіти живої душі, щоб з жінкою, з малими дітьми перебути у власній хаті тих кілька-кільканадцять годин як чоловік і як господар!.. А там?... Границя недалеко. Перейде на другий бік і — поминай як звали! Вже він дасть собі раду. Най тільки до річки, до чистого льоду, — полетить по нім, як птах... Ховає руки в рукава, голову всуває в тулів і місить, місить білий сніг завзято, люто, з розпукою.

Вітер тручає його, кидає в глибокі білі ями, навіває перед ним високі кучогури, він не зважає — йде — мусить зайти!

Ось і могила. Звичайно видно з неї цілі сотні верст, засіяні селами, хуторами, застелені травами, схвильовані ланами, ріками перепоясані, квітами заквітчані. Тепер всюди сніг, всюди темрява.

Ступиш крок і юсе по тобі. Бебевхнеш в безвісті не-стяменні.

Припав до вершка, з котрого вітер звів білу кучму, і слухає, прислухується... Вітер... Лиш десь далеко, дуже далеко якісь живі звуки. То собаки брешуть. Значиться село... Але де?.. За річкою направо — буде ще з десять верстов...

І нові сили вступають в його тіло, нова охота розігріває груди. Смертельним потом обливається, але йде, все йде. А як побачив перше світло — гень далеко в селі, то летів до нього і рвався, як дитина.

Роз'яснилося від того світла в його душі. Се ж його рідне село, за котрим тілько місяців визирав надаремно крізь залізні грати тюрми, село, з котрого вирвали його насильно, осирочуючи жінку й діти.

За хвилину буде між ними. Засяде в теплій чистій хаті до святої вечері як чоловік і як господар. А завтра? Завтра най буде що хоче. Довше всидіти не міг в тім бруді, в тій неволі, в пеклі...

Але селом не піде. Зайде від поля, як той приблуда-пес, що боїться собак. Не хоче стрічатися з людьми хоч тую днину, хоч дві... Іде...

Вже на подвір'ю, вже в сінях, вже в хаті.

Жінка, як побачила його, остовпіла.

— А ти ж як?

— Так, яквидиш.

— Відпустили?

— Най їм так Бог гріхи на страшнім суді відпустить.

— Ти втік?

— А вжеж що втік...

1 лице її, на хвилину втіхою роз'яснене, затягає нова хмара смутку.

— А як же тепер?

— Або я знаю як... Як маєш що їсти, то давай, бо з голоду гину.

Жінка метнулася до печі, відіткала затулу, й по хаті повіяло запахом борщу та голубців.

— То ви ще без вечері?

— Таж видиш, шо без вечері. Не хотілося самій сідати.

— А діти?

— Виглядали першої зорі, а там щось їм до голови прийшло, що тато йде. Чекали, чекали, аж поснули.

Підійшов до постелі і всміхнувся.

— Але ж бо виросли, небоги. Марійка до тебе подібна, а Павлуньо такий козарлюга, що ну!

— В батька вдався, — доповіла жінка.

Погладив діти по круглих голівках, зітхнув і задумався. 4в — Дай мені яку людську одежу, най мене діти в тім мУНцурі" не видять.

~~ А я й забула, що там тебе так по-панськи прибрали.

"творила скриню і подала білля. Обмився, розчесався, г^ався і як не той став. А тоді арештантський одяг скру-у18 в скрутель і жбурнув у піч. Докинув сухого пруття, підпалив, — горить.

— О, видиш який дим та сопух. Тьфу. А як тріщить.

З челюстей справді вилітала така хмара густого їдкого диму, як би хата горіла, а так сильно гуділо, що аж діти збудилися.

Білими пухкими п'ястучками протирали заспані очі та здивовано дивилися на батька.

— Тато? — питався старший.

— Тато, діти, тато, — і здіймав їх з постелі. Хлопчик сів коло батька на ослоні, дівчинка на

колінах.

Зачали їсти.

— А ти, тату, де бував так довго? — питає хлопець.

— Далеко, сину, бодай там твої ноги ніколи не поступали!

А дівчинка собі:

— Хто тобі варив їсти, тату? А потім одно наперед другого:

— Мама щоднини плакала за тобою.

— І я також.

— У нас є маленькі поросята.

— Такі білі-біленькі.

— А староста казав, що ти до нас ніколи не вернеш, — лепетіли веселими, врадуваними голосами.

— Староста, діти, дурний, ви його не слухайте. Тато як піде куди, то все до вас верне. їжте, діти, борщ, бо хто борщу не з'їсть, той куті не дістане.

— Ми не хочемо куті.

— Ов! А то чому?

— Бо кутя гірка.

— Та де гірка? Кутя з медом, солодка.

— А мама казали, що гірка буде кутя цього року...

— Мама так вас страшила, діти, їжте. Кутя солодка. Замовкли і їли. Жінка як в образ дивилася на мужа...

Не змарнів, тільки постарівся та й ніби запух. Може, так з вітру. Але тої свіжості, що перше, вже в нім нема. Тільки очі світяться, як давніше. Як подивиться ними, то мовби жаром обсипав. Перед роком, на сході, як став говорити про волю, то в тих очах такі іскри летіли, як блискавиці, на

брови нависли хмари, а голос гримів, як грім. Гарний був і страшний, такий страшний, що забрали його і замкнули, як дикого звіра.

— Ти чого так дивишся на мене? — спитав, почувши на собі її теплий погляд.

— Бо дивно мені, що ти між нами. Так, ніби сон який приснився. Дивний святий вечір.

— Дивний... Дивні тепер речі діються на світі, і не кінець тим дивам... Далеко не кінець. Якби ти виділа тих людей, що по тюрмах живцем гниють, якби ти чула, які муки вони перебули, ти молила б ся до них, як до мучеників преподобних.

І почав оповідати з жаром про те, що чув і видів. Мала хатина наповнилася людьми збитими, скатованими, що конали, маючи одно бажання: волі. Зойки і стони добувалися з усіх углів, а могутній подув гніву і мести хитав хатою, як буря деревом в лісі.

Груди підносилися щораз вище, серця живіше били. Зіниці дітей більшали, мов хотіли би відбити в собі цілий світ з усім тим, чого не бачили й не могли побачити.

Нараз: "Мамо, хтось іде!" — відозвався хлопчина і припав до рамен батька.

Тихо...

— Тобі причулося, дитино, — сказала мама.

— То хтось вулицею йшов.

— Заслони вікно, най не дивляться погані очі.

— Краще сядь собі в кут, там тебе не побачать.

Послухав, посунувся, але спокою не мав. Щось тривожного, незвіеного ходило попід хату. Не кидали куті на стелю, діти не квокали в сіні, згасили скоро лампу й на-потемки сиділи.' Оповідав їй про свою неволю, як терпів і нудьгував, поки дійшов до такого, що або вирвешся з того гробу, або зробиш собі смерть. Нині при святій вечері менше на них вважали, сторожі більше випили, як звичайно, і тепер він тут, коло неї.

Змарніла ти мені, небого, зжурилася, — говорив, гладячи ц рукою по обличчю, а голосом по серці. — Не журися, якось воно буде.

А вона замість слів добула сльози. 7— Відсвяткую та й за кордон. А там — шукай вітра в оді. Чи на фільварку якім наймуся, чи при фабриці, вже Дам собі раду. З весною піди до нашого Михайла, най ому поле найме. Нині землі кожний потребує, то запла-тть> а Михайло нашої кривди не схоче. Скажеш, най на

ставищу пшеницю посіє, а жито на середній, буде як шу-вар. Товару не продавай. Може, Бог дасть, що прийде нове право, і я верну, а тоді, знаєш, як трудно без худібки.

Говорили, а час ішов. Вже й ніч минула. Надворі втихло, зорі висипалися на небі, як вівці з кошари. Крізь вікно видно дерева, інеєм осріблені, і дорогу, добре виїжджену, здовж села, як випраний рушник, простерту. При дорозі стоять хати з снігом на стріхах і освітленими вікнами дивляться на церкву на горбку між липами. З деяких куриться дим. Так подобають на газдів в білих шапках з люльками в роті, що йдуть до церкви на всеношну. Чути, як з подвір'я на подвір'я хтось перебіжить, скрипнуть ворота, забрешуть пси. То від сусідів носили до панотця вечерю, то Іван вертає від Софії, а Микита Грім, перший в селі пияк, вертає з корчми і трафити до хати не може. Впав перед кузнею — колядує. На другім кінці села співають...

♦

— Хтось йде! Чуєш?

— Чую. Подивися до вікна, може, пізнаєш хто. Встромила голову в віконце.

— Соцький і кількох чоловіків. Христе Боже!

— Не кричи. Двері замкнула?

— Замкнула. Матінко свята, многотерпелива, згляньсяна нас та на наші діти.

— Не заводи. Як прийдуть, то скажи, що вночі хлопів до хати не пускаєш. Зрозуміла?

— Розумію. Ох, доле моя нещаслива. За що ж ти мене так страшенно караєш? Ох, доле!

— Не кричи, кажу, бо дітей збудиш. Чуєш, гримають, йди до дверей.

До дверей хтось справді застукав палицею тричі, як свати.

Жінка насилу промовила: "Хто там?"

— То я, соцький, відчиніть!

— Я сама в хаті і хлопів по ночі не пускаю, — відповіла, набираючи відваги.

Під дверима залунав регіт.

— А дивіть, яка свята! А той, що з вами цілий вечір сидить, не хлоп? Ха, ха, ха!

Мовчала.

— Не відчиняй, — приказує чоловік. — Най розбивають. — Сотки гадок перебігли йому по голові.

— Приказую вам відчинити іменем закону! — повторив з урядовою повагою соцький.

— А я вам, добрі люди, кажу, що по ночах хлопів не пускаю, прийдіть по дневі, а тепер мені дітей не страхайте.

— То не є жадні хлопи, то є урядові особи, розумієш, дурна бабо? А як ти нас по-доброму не пустиш, то ми силою увійдемо, бо громада не може укривати острожника...

її немов хто довбнею вдарив.

— Острожник!

— Стрібуйте, — відповів обиджений. — Я вас привітаю, як злодіїв, що вночі лізуть до чужої хати.

— А, вітаємо вас, Сидоре, зі святами. Бачите, ми кажемо, що хочемо з вами побалакати, а ваша жінка не хоче нас пустити! З урядовим ділом приходимо. Пустіть!

— Не пускай, не пускай! — благала, припадаючи до нього.

— А що ж? Коміном вилізу чи як? Бачиш, що обступили хату. Мушу вийти.

— Ну? — наставав соцький, — пустите нас чи ні?

— Відпустіть перше своїх людей.

Перед порогом почувся шепіт, а там сніг захрустів під ногами.

Чути було, як кілька хлопів перейшло подвір'я і як відчинили і замкнули ворота...

Сидір підперезався і наложив шапку.

— Не йди. Послухай мене, не йди! — благала жінка, чіпаючися його ніг. — Не йди!

Відсунув її легко й відчинив двері...

Хвилину стояли мовчки. Один в дверях, а другий на стежці перед хатою. Сидір широкоплечий, гордий, з очима, з котрих сипляться іскри, соцький скулений, несмілий, як винуватець, палицею по снігу пише.

— То ви по мене, як по душогуба прийшли? — сказав Гордо Сидір і чекав відповіді.

Соцький мовчить.

— Як Юда Христа хочете мене урядові віддати, мене, що був вашим голосом і вашими устами, що волі і землі хотів для вас і для дітей ваших! За тоє облавою йдете на мене, як на дикого звіра?

Гнів розпирав йому груди.

— Чи я скривдив кого хоч на волос в громаді, кажіть! Жаль підступив йому до горла й давив так, що говорити не міг. Соцький відповів повірно.

— Ніхто того не каже. Кожна дитина посвідчить, що ви були чесний господар і добрий сусід.

— То чого ж хочете від мене? Чому поночі нападаєте на мене?

— Бо таке право, Сидоре, таке право. Ви ж самі знаєте, що втікача вкривати невільно, бо за то тяжко карають.

— А через що втікає, того ви не хочете знати?

— То друга річ. Ми тому не винні.

— А хто ж, я?

— І не ви. Бог святий знає хто.

— Бог?.. Ваш дурний розум. Замість допомоги мені, замість всі стати за одного, як я стояв за всіх, як гончі собаки травите мене, підлі.

— Не сердьтеся, Сидоре. Таж ви знаєте, що робимо не з доброї волі. Власть каже.

— Хай собі каже, що хоче, а я вам ось що скажу. Ідіть ви собі додому та спіть спокійно, а завтра мене в селі не буде. Добре?

Соцький мовчав, боявся відповісти.

— Ну, як же? Кажіть.

— Так не можна.

— Не можна?

— Ні. Люди знають, донесуть до уряду, і буде біда. Збирайтеся і ходіть з нами до волості, як вам Бог милосердний раз поміг утечі, то, може, і другий раз поможе. Збирайтеся!

— Так, Бог святий має помагати, а ви ні, хоч я за вас тільки муки витерпів, пщлі, нужденні раби. Проч мені з подвір'я. Зроблю як кажу. Проч, а то мені тепер все одно — проч!

ї підніс свої здоровенні кулаки, як на образі Мойсеи скрижалі. Соцький глипнув хитрими косими очами, зрозумів момент і, не надумуючись багато, головою, як тараном, вдарив Сидора в груди, а рівночасно хотів обняти руками його попід сили.

Сидір йойкнув, захитався, але скоро знайшов рівновагу, і свою могучу руку, як довбуш палки на бубон, з розмахом спустив на плечі соцького. І, як з бубна голосний іук, із грудей соцького добулося глухе, глибоке — гу! Він перехилився, як той, що з берега коміть головою у воду скаче, і носом запоров у сніг.

— Крижі! Ой, крижі, переломив крижі, — верещав, качаючися по землі.

— Бийте його, бийте його, ой крижі, ой-ой-о!.. Кількоро хлопських тіл зчепилося в одну потвору, що

крутилася, ревіла і стогнала по подвір'ю, вимахуючи й приклякаючи на кільканадцятьох ногах, вириваючи з роз-чіхраних голів волосся, харкаючи прокльонами і кров'ю.

Соцький намагався встати і докинути свою пайку, але за кожним разом падав ще нижче і кричав іще жалібніше:

— Крижі, ох, крижі, бийте, поки дише — ой, крижі!

А потвора заедно крутилася по подвір'ю, як встекла, як навіжена, лишаючи за собою стони, кров, клапті волосся і куски одежі.

До неї, як чайка до хвилі, припадала розхристана жінка і білими устами просила несамовито:

— Лишіть, бо вб'єте, лишіть! Що робите, люди, лишіть!

В хаті збудилися діти й кричали... Потвора котилася від порога до воріт, тут розпалася, як посікана гадюка.

Кількох хлопів, обкривавлених, задиханих, стояло коло купи людського м'яса.

Але ж моцний, як звір.

В криміналі набрав такої сили.

— Обпорядив нас, як треба.

— Дивіться де мої зуби, о!

— А мені палець відкусив дочиста.

— О-о-о!

~~ Ой, не видержу, крижі! — стогнав конаючи

На небі горіли зорі. На церкві відізвався дзвінок. Зразу легко, наче б хто пальцем до райської брами стукав, потім сильніше, немовби срібні кулі по церковній бані летіли, частіше й сильніше, аж розлетілися чисті звуки по селі, по полях, по дібровах, звіщаючи цілому світові щасливу вість, що родився Христос.